

Využívanie teórie rečových aktov pri korpusovom výskume kategórií *aspekt – modus – tempus*

Miloslava SOKOLOVÁ

Abstrakt

Využívanie ilokučných verb ako referenčných verb na orientáciu v miliónoch príkladov v Slovenskom národnom korpuse sa osvedčilo aj pri výskume verbálnych kategórií aspekt – modus – tempus. Pomocou referenčných verb sa mohli ľahšie získať relevantné doklady na funkcie gramatických tvarov v usúvzťažnených rečových aktoch, a to jednoduchšie než sledovaním prototypových kolokátov, ktoré sú pri jednotlivých verbálnych lexémach značne variabilné.

Kľúčové slová

Verbálny aspekt, verbálny tempus a modus, verbálna hyperparadigma, ilokučné verbá, rečové akty, korpusový výskum

Kontakt

miloslava.sokolova@ff.unipo.sk

1 Inšpirácie a zdroje príspevku

V roku 1994 vyšla učebnica D. Slančovej, ktorá ako jej druhá najcitovanejšia práca ovplyvnila množstvo študentov a lingvistov, a to okrem iného aj informáciou o rečových aktoch (kooperačný princíp, zdvorilostný princíp, zásada kvality – maxima kvality, zásada taktu). V súvislosti s korpusovým výskumom na ňu popri iných zdrojoch nadviazali napríklad M. Ivanová (2009, 2011) pri výskume modálnosti, resp. J. Kesselová (2010) pri výskume prostriedkov spájania. Pri výskume verbálneho aspektu pomocou korpusových dokladov (Sokolová – Žigo, 2014) bolo treba v Slovenskom národnom korpuse (SNK) vyberať doklady na funkcie gramatických tvarov (GT) z veľkého množstva GT (porov. 518 498 GT pri prototypovom imperfektíve tantum *myslieť*, 174 461 GT pri perfektíve tantum *narodiť sa* a až 943 368 GT pri prototypovej vidovej dvojici *robiť – urobiť* vo verzii SNK 6.0). Výhody skúmania funkcií GT pomocou ilokučných verb ako relatívne často sa vyskytujúcich orientátorov v texte sa ukázali práve pri najfrekvencovanejších verbách SNK.

1.1 Výskyt imperfektív tantum, perfektív tantum a vidových dvojíc v SNK

Pomer medzi imperfektívami tantum (IT – *myslieť*), perfektívami tantum (PT – *narodiť sa*) a vidovými dvojicami (VD: IF – *robiť/PF – urobiť*) kolíše v závislosti od pozície sloviess v lexikálnej zásobe. Učebnice slovenčiny ako cudzieho jazyky obsa-

hujú cca 1 000 verb z jadra lexikálnej zásoby, kde VD tvoria až 74 % výskytov. Morfematický slovník slovenčiny (1999) obsahuje cca 12 000 verb s pomerom: 25 % IT – 28 % PT – 44 % VD, podobná situácia je v SNK je pri verbách s výskytom do 50 GT (cca 11 000 lexém). Ani najfrekventovanejšie slovesá SNK však nemajú všetky gramatické formy, porov. *predavší⁰*, *nepredávaný⁰*, *bol robil⁰*, *bol urobil⁰*, pričom počet tvarov s nulovým výskytom stúpa so znižujúcou sa frekvenciou verb, napr. pri leme *pobolievať⁹⁸⁸* (*pobolievam⁰*, *pobolievaš⁰*, *pobolievate⁰*, *pobolievajú⁰*, *pobolievaný⁰*). Pri verbách s výskytom 49 – 1 je najviac prefixálne derivovaných PT¹. Paradigmy prezentované menej než 5 tvarmi majú napríklad PT *doobsadiť*, *zintenzifikovať*, *zvápnieť*, *preregulovať*, *spercentuálniť*. Väčšina sloves sa v textoch SNK prezentuje jedným tvarom, a to často iným než infinitívom. Perfektíva sa zvyčajne realizujú indikatívom perfekta (*zvápneli*, *zajojčalo*, *nažgrlili*, *preregulovali*) a pasívnym participióm (*preregulovaný*). Z uvedeného vyplýva, že čím má sloveso nižšiu frekvenciu, tým menší je tlak na vytváranie VD, a naopak.

1.1.1 Pojem verbálnej hyperparadigmy

Jazyky sa odlišujú inventárom modálno-temporálnych gramém, slovenčina má jednoduchý temporálny systém a práve funkciou verbálneho aspektu je znásobovať modálno-temporálne gramémy vo VD a poskytovať tak používateľom všetky potenciálne GT, ako je to v jazykoch s bohatým temporálnym inventárom GT. Ako sme uviedli, čím má sloveso vyššiu frekvenciu (v jadre či centre lexikálnej zásoby), tým silnejší je tlak na vytváranie VD. Pri pôvodných PT vytvára tento tlak potreba mať k dispozícii prítomnosť, pri pôvodných IT potreba mať k dispozícii perfekta či pasívne rezultatívne participium. Takto vytvorená hyperparadigma VD má pri robiť – urobiť 376 potenciálnych afirmatívnych GT (s 376 negovanými GT spolu 746 GT), bližšie Sokolová, 2012. Podobné zistenie o počte GT pre ruštinu (395 afirmatívnych GT) uvádza A. V. Tichonov, 1998. Usúvzťažnením kategórií aspekt – modus – tempus sme si pre slovenčinu vytvorili pracovne väčší počet gramém než je to v tradičnej gramatike. V rámci faktívnych gramém tak pracujeme osobitne s indikatívom prítomnosti imperfektívnej formy (IF *robí*), s indikatívom prítomnosti (IF *robil*) a indikatívom perfekta perfektívnej formy (PF *urobil*), analogicky s nefrekventovaným indikatívom antepreterita IF (*bol robil*) a pluskvamperfekta PF (*bol urobil*).

2 Ilokučné verbá ako odkaz na performanciu ilokučných aktov²

Časť sloves hovorenia (verba dicendi) možno označiť ako ilokučné verbá korešpondujúce s rečovými aktmi. Možno ich použiť performatívne, ak sú v indikatíve prítomnosti v 1. os. sg. a explicitne pomenúvajú príslušný rečový akt. Okrem toho

¹ S klesajúcou realizáciou GT narastá v SNK aj počet chýb pri lematizácii (pri 85 939 verbách môže byť až polovičná chybovosť pri ich lematizácii).

² Performancia ako činnosť, stvárnenie, použitie sústavy pravidiel pri tvorbe konkrétneho jazykového prejavu.

ako ilokučné verbá na rečové akty odkazujú, opisujú ich, komentujú či reprodukujú. Ilokučné verbá chápeme ako nadradenú skupinu performatívnych verb, porov. aj vyjadrenie M. Ivanovej (2011, s. 189), ktorá s odvolaním sa na M. Grepla a P. Karlíka uvádza, že performatívne použité sloveso hovorenia „v sebe zahŕňa performanciu príslušného ilokučného aktu, ako aj odkaz na túto performanciu“. Ilokučné verbá vrátane ich performatívneho použitia, ktorým hovoriaci nielen opisuje, ale aj realizuje svoj komunikačný zámer, sme využívali ako orientátory pri hľadaní funkcií GT v SNK, napr. výskyt *sľúbiť/sľubovať* ako ilokučného verbá záväzkového rečového aktu spoľahlivo indikuje funkcie futúra v každom čase ilokučného slovesa a v obidvoch aspektových formách³ (*sľubuje, že príde; sľúbil, že príde; sľúbi, že príde*). Náš výskum ukázal, že podobne ako ilokučné verbá dicendi sa správa verbum *vidieť* pri sprostredkovaní vizuálnej zložky opisu situácie, napr. *vidím, ako prichádza*, resp. verbum *počuť* pri uvádzaní audiálnej zložky komunikácie, napr. *počujem, ako otvára dvere*.

2.1 Základné typy rečových aktov

Základné typy rečových aktov (RA) sa od čias J. R. Searla (1976) v zásade nemenia, len preskupujú, rozširujú či pomenúvajú variantne, bližšie M. Hirchová, 1989, s. 52 – 63. V rámci jednotlivých typov RA a vyčleňujú komunikačné funkcie (KF), extrémnym prípadom je vyčlenenie okolo päťsto KF u K. R. Wagnera (2001). Pre potreby našich výskumov stačila úroveň RA. Aseratívne (reprezentatívne či informačné) RA zahŕňajú informačné KF bez reaktívnosti v službách princípu vecnosti a pravdivosti, napr. znalosť, vedomosť, argumentácia, oboznámenie, oznámenie, tvrdenie, uistenie, konštatovanie, upozornenie, vysvetlenie, hlásenie, popretie, dementovanie, porov. aj Kášová, 2007. Ich prototypickými gramatickými prostriedkami sú faktívne gramémy indikatívu prézenta, indikatívu préterita IF a perfekta PF. Direktívne RA zahŕňajú apelatívne KF s reaktívnosťou nasmerovanou na adresáta, napr. výzva, protivýzva (protest), príkaz, rozkaz, nariadenie, žiadosť, odporúčanie, rada, návrh, želanie, prosba⁴. Ich prototypickými gramatickými prostriedkami sú v priamej reči nefaktívne gramémy imperatívu a indikatívu futúra, v nepriamej reči kondicionálu prézenta. RA obsahujúce záväzky možno deliť na komisívne (sľub, prísaha, uistenie, záruka) a permissívne (súhlas, dovolenie). Pri komisívnych RA je reaktívnosť nasmerovaná na autora komunikácie zaväzujúceho sa realizovať dej. Ich prototypickým gramatickým prostriedkom sú gramémy indikatívu futúra v obidvoch aspektových formách – IF aj PF. Menej sme pri výskume využívali expresívne RA (gratulácia, poďakovanie, ospravedlnenie, pozdravy, kľat-

³ Porov. M. Hirschová, 2011, s. 160: Dúsledkom sémantických vlastností performatívnych a ilokučných sloves v češtině (i v ďalších slovanských jazykoch) však je, že **při reportování perlokucí (perlokučních efektů ilokučních aktů)** mohou být užita jak nedokonavá, tak dokonavá slovesa.

⁴ V našom výskume sa ukázalo užitočné oddeliť direktívne RA od interogatívnych RA, hoci ich spájajú podobné charakteristiky, pretože práve usúvzťažnenie s verbálnymi GT je pri nich odlišné.

by) a deklaratívne RA (otvorenie, ukončenie akcie, uzatvorenie zmlúv, vynesenie rozsudku, rozhodnutie pri športových výsledkoch) či satisfaktívne a admonitívne RA (vyhrážka).

3 Gramémy a ich usúvzťažnenie s RA

Modálno-temporálne gramémy delíme na faktívne⁵ v dobe komunikácie overiteľné gramémy indikatívu prézenta IF, indikatívu préterita IF a perfekta PF (+ faktívnosť, ± minulosť, ± dokonavosť), ktoré sa využívajú v textoch najviac (cca 75 %) a nefaktívne v dobe komunikácie neoveriteľné gramémy indikatívu futúra IF a PF, imperatívu a kondicionálu (– faktívnosť, ± hypotetickosť, ± apel, ± dokonavosť), ktoré sa využívajú v textoch podstatne menej (cca 6 %), zvyšok pripadá na infinitné GT (cca 19 %).

3.1 Faktívne gramémy a ich vzťah k RA

Faktívne gramémy sa okrem periférnych gramém indikatívu antepreterita IF a pluskvamperfekta PF využívajú takmer vo všetkých RA (okrem záväzkov a čiastočne direktívnych RA), ale ich hlavné uplatnenie je v asertívnych RA, porov. charakteristiky asertívnych RA, pri ktorých autor oznamuje propozičný obsah, o ktorom verí, že je pravdivý, zhodný s mimojazykovou skutočnosťou. Najviac využívaný indikatív prézenta IF vo VD obidve vidové formy spája, formálne rovnaké GT indikatívu préterita IF a indikatívu perfekta PF sú vzhľadom na následky v dobe komunikácie v komplementárnej distribúcii, pričom menej využívané préteritum IF je bez vzťahu k dobe komunikácie (*robil* = neviem, či je urobené), viac využívané perfektum PF vyjadruje následky trvajúce v dobe komunikácie (*urobil* = je urobené).

3.2 Nefaktívne gramémy a ich vzťah k RA

Nefaktívne gramémy, a to nepodmienené a neapelové analytické futúrum IF (*bude robiť*) či syntetické futúrum PF (*urobí*), nepodmienený a apelový imperatív (*rob, urob*) a podmienený a neapelový kondicionál prézenta (*robil by, urobil by*) sa využívajú hlavne v direktívnych RA, v ktorých autor iniciuje, aby adresát realizoval propozičný obsah, ktorý sa v čase komunikácie nezhoduje s mimojazykovou skutočnosťou. Indikatív futúra sa využíva preferenčne v permissívnych a záväzkových RA, v ktorých sa autor zaväzuje realizovať propozičný obsah, v čase komunikácie nezhodný s mimojazykovou skutočnosťou. Málo frekventované analytické futúrum IF (*bude robiť*) a trojnásobne frekventované syntetické futúrum PF (*urobí*) sa odlišujú aj formálne. Pri imperatívne a kondicionáli prézenta sa rozdiely vo vide v gramémach aj vzhľadom na ich nízky výskyt výraznejšie neprejavujú.

⁵ K termínom faktickosť, termín faktívnosť pozri bližšie Žigo, 2010.

3.2.1 Vzájomné korelácie nefaktívnych gramém v direktívnych RA

Syntetické futúrum PF sa od imperatívu odlišuje sémou apel, očakávanie úspešnej realizácie deja je pri syntetickom futúre PF podstatné silnejšie (*urobím*) než pri analytickom futúre IF (*budem robiť*). Imperatívom sa vyjadruje, že potenciálne ireálny dej môže adresát na žiadosť autora urobiť reálnym, čo znamená, že pre kooperáciu nefaktívnych gramém platia obmedzenia vzhľadom na osobu. Konkurencia medzi gramémami je tak možná v tvaroch 2. os. a 1. os. pl. Imperatív a futúrum sa preferenčne používa v priamej reči *Prikazujem vám: Urobte to! aj Vy to urobíte!* Kondicionál sa preferenčne používa s ilokučným verbom a konjunkciou *aby* v objektových vetách: *Prikazujem vám, aby ste to urobili*. Kooperujúce gramémy spája nefaktívnosť, odlišuje ich apel a podmienená reálnosť, preto môžu byť synonymné vtedy, ak sa pri kondicionáli KF realizuje lexikálne, napr. *prikázať – prikazovať, rozkázať – rozkazovať, zakázať – zakazovať, varovať, vystríhať; navrhnúť – navrhovať, odporučiť – odporúčať, radiť – poradiť; žiadať – požiadať, želať si, prosiť* atď.

Tabuľka 2 Korelácie nefaktívnych gramém indikatívu futúra, imperatívu a kondicionálu prézenta v direktívnych RA

Futúrum IF a PF	Imperatív (a)	Kondicionál prézenta (b)
1. Nebudeš mať iných bohov okrem mňa. 2. Nevyslovíš meno Pána, svojho Boha, nadarmo. Lebo Pán nenechá bez trestu toho, kto by jeho meno zneuctil. 3a. Pamätať budeš ... zasvätiš ... 4a Ctiť budeš ... 5. Nezabiješ. 6. Nescudzoložíš. 7. Nepokradneš. 8 Nebudeš krivo svedčiť proti svojmu blížnemu. 9. Nepožiadáš dom svojho blížneho. 10. Nepožiadáš manželku svojho blížneho, ani jeho sluhu, ani jeho slúžku, ani vola, ani osla, ani nič , čo patrí tvojmu blížnemu.“	1a. Nemaj ... 2a. Nevyslov... 3. Pamätaj na sobotný deň a zasväť ho. 4. Cti svojho otca a svoju matku, aby si dlho žil v krajine, ktorú ti dáva Pán, tvoj Boh. 5a. Nezabi /nezabíjaj ... 6a. Nescudzolož/necudzolož ... 7a. Nepokradni/nekradni ... 8a. Nesvedč ... 9a – 10a Nepožiadaj ...	Prikazujem ti, aby si: 1b. nemal iných bohov okrem mňa. 2b. nevyslovil meno Pána, svojho Boha, nadarmo. 3b. pamätal na sobotný deň a (za)svät il ho. 4b. ctil svojho otca .. 5b. nezabil. 6b. nescudzoložil. 7b. nepokradol. 8b. nesvedčil krivo ... 9b. nepožiadal dom ... 10b. nepožiadal....

Na ilustrovanie vzájomných korelácií sa najlepšie hodia inceptívne orientované nefaktívne gramémy indikatívu futúra s imperatívom a kondicionálom prézenta v direktívnych RA, porov. ukážku Desiat Božích prikázaní. *Druhá kniha Mojžišova –*

Exodus, Biblia, Starý zákon. V tabuľke sa demonštrujú korelácie medzi nefaktívnymi synonymnými prostriedkami, pričom pôvodný text je uvedený kurzívou. Pri intepretácii textu prikázaní s explicitne vyjadrenou KF s použitím ilokučného slovesa *prikazovať* zodpovedá indikatívu analytického aj syntetického futúra (číslo 1 – 2, číslo 5 – 10), resp. aj imperatívu (číslo 3 – 4) vo vedľajšej vete po konjunkcii *aby* kondicionál prézenta (porov. číslo 1b – 10b).

Využívanie ilokučných verb ako referenčných verb na orientáciu v množstve príkladov v SNK sa osvedčilo. Pomocou referenčných verb sa mohli relevantné doklady na podobné funkcie faktívnych GT pri IF či pri PF v usúvzťažnených asertívnych RA, resp. funkcie nefaktívnych GT pri IF či pri PF v direktívnych RA získavať podstatne ľahšie než sledovaním prototypových kolokátov pri jednotlivých verbálnych lexémach.

Zoznam bibliografických odkazov:

HIRSCHOVÁ, M.: *Úvod do teórie textu*. [Introduction to the Theory of Text.] Olomouc: FF UP 1989. 82 s.

HIRSCHOVÁ, M.: *Pragmatika v češtině*. [Pragmatics in the Czech language.] Olomouc: Univerzita Palackého 2006. 243 s.

HIRSCHOVÁ, M.: Slovesný vid a tzv. performativnosť. [Verbal aspect and so-called performativeness.] In: *Vidy jazyka a jazykovedy. Na počesť Miloslavy Sokolovej*. Ed. M. Ološtiak. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2011, s. 155 – 161.

IVANOVÁ, M.: Modálne relátory ako modifikátory ilokučnej sily výpovede. [Modal relators in Slovak as modifiers of the illocutionary force of utterance.] In: *Aspektuálnosť a modálnosť v slovenčine*. Ed. M. Ivanová. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2009, s. 138 – 167. Elektronický zdroj. Dostupné na: <http://www.pulib.sk/elpub2/FF/Ivanova1/pdf_doc/3.pdf>

IVANOVÁ, M.: *Syntax slovenského jazyka*. [Syntax of the Slovak Language.] Prešov: Prešovská univerzita 2011. 249 s.

KÁŠOVÁ, M.: *Komunikačné funkcie nemeckého konjunktívu a slovenského kondicionálu*. [Communication functions of the German conjunctive and Slovak conditional.] Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2007. 162 s.

KESSELOVÁ, J.: Operátory na rozširovanie a rozvíjanie výpovede. [Operators for extending and evolving an utterance.] In: *Morfologické aspekty súčasnej slovenčiny*. Ed. J. Dolník. Bratislava: Veda 2010, s. 326 – 386.

SLANČOVÁ, D.: *Praktická štylistika. Štylistická príručka*. [Practical Stylistics. Stylistic Manual.] 1. vyd. Prešov: Š. Franko Slovacontact 1994. 184 s.

SOKOLOVÁ, M.: Sémantika slovesa a aspektové formy. [Verbal semantics and aspect forms.] In: *Aspektuálnosť a modálnosť v slovenčine*. Ed. M. Ivanová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2009a, s. 22 – 37. Elektronická publikácia. Dostupné na: <<http://www.pulib.sk/elpub2/FF/Ivanova1/index.html>>

SOKOLOVÁ, M.: Sloveso a jeho paradigma. [The verb and its paradigm.] In: *Jazykoveda v pohybe*. Ed. S. Bohunická. Bratislava: UK 2012, s. 109 – 117.

SOKOLOVÁ, M. et al.: *Morfematický slovník slovenčiny*. [Slovak Morphemic Dictionary.] 1. vyd. Prešov: Náuka 1999. 531 s.

SOKOLOVÁ, M. – ŽIGO, P.: *Verbálne kategórie aspekt a tempus v slovenčine*. [The verbal categories of aspect and time in Slovak.] Bratislava: Veda 2014, 320 s.

TICHONOV, A. V.: *Russkij glagol: problemy teorii i leksikografirovanija*. [Russian Verb: Problems of Theory and Lexicography.] Moskva: Academia 1998. 280 s.

WAGNER, K. R.: *Pragmatik der deutschen Sprache*. [Pragmatics of the German Language.] Frankfurt A. M.: Peter Lang 2001. 503 s.

ŽIGO, P.: Kategória času. [Category of Time.] In: *Morfologické aspekty súčasnej slovenčiny*. Ed. J. Dolník. Bratislava: Veda 2010, s. 167 – 217.

ŽIGO, P.: Topológia deja v registri aspekt – tempus – modus. In: *Registre jazyka a jazykovedy*. Ed. J. Kesselová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2014, s. 64 – 72.

Zdroj:

SNK: Slovenský národný korpus [Slovak National Corpus.] Korpusová verzia prim-5.0-public-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2011. Korpusová verzia prim-6.0-public-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2013. Dostupný z [www: http://korpus.juls.savba.sk](http://korpus.juls.savba.sk)

Resumé

The Exploitation of The Speech Act Theory in Corpus-driven Research of Categories Aspect – Modus – Tempu

The use of illocution verbs as referential units for orientation in many examples gained from the Slovak National Corpus has also been effective in research of verbal categories aspect – mood – tense. By using referential verbs the relevant examples manifesting the functions of factive and non-factive grams within speech acts were gathered. This has proved more useful than searching for prototypical collocates that can be rather variable for individual verbal lexemes.